

Monika Golonka
Anna Rychlik

Człowiek jako podmiot decydujący o kierunku rozwoju społeczności na przykładzie Detroit, Fordlandii i Empire

Human being as a subject deciding on the direction of community development on the examples of Detroit, Fordlandia and Empire

Streszczenie: W niniejszym artykule podjęto się wyjaśnienia znaczenia człowieka jako podmiotu w działalności społeczno-gospodarczej, mającego realny wpływ na kierunek rozwoju społeczności. W szczególności przedstawiono model człowieka rozpowszechniony w literaturze tematu, a oparty na koncepcji dwóch filozofów nowożytnych – Adama Smitha i Fredericka W. Taylora. Dla zilustrowania wyjaśnienia teoretycznego posłużono się przykładami trzech społeczności (Detroit, Fordlandii i Empire) zbudowanymi według koncepcji wspomnianych teoretyków. Wskazano na pomijane w literaturze znaczenie współpracy konkretnych osób w działalności społeczno-gospodarczej; twórców koncepcji teoretycznych, a także przywódców oraz podwładnych. Wreszcie przedstawiono realistyczne ujęcie podmiotowości osoby ludzkiej. Zgodnie z nim człowiek zdolny jest do posługiwania się władzami intelektualnymi oraz woliowymi i faktycznie przyczynia się do rozwoju bądź upadku społeczno-gospodarczego poprzez swoje decyzje, wybory i działania.

Abstract: This work aims to explain the importance of human beings as a subject in socio-economic activity, impacting the direction of community development. In particular, the widespread model of human beings in the subject literature, based on the concept of two modern philosophers, Adam Smith and Frederick W. Taylor, has been presented. To illustrate the theoretical explanation, examples of three communities designed on the foundation of the mentioned concept have been provided (Detroit, Fordlandia and Empire). The importance of cooperation between specific people in socio-economic activities, creators of theoretical concepts, and leaders and subordinates has been explained. Finally, a realistic approach to the subjectivity of human beings has been presented, considering the capability of using intellectual and volitional powers and actual contributions to socio-economic growth or decline through their decisions, choices, and actions.

Słowa kluczowe: Arystoteles; Detroit; działalność społeczno-ekonomiczna; realizm; władze intelektualne i woliwne

Keywords: Aristotle; Detroit; intellectual and volitional faculties; realism; social economy

Otrzymano: 3 października 2023

Received: 3 October 2023

Zaakceptowano: 30 listopada 2023

Accepted: 30 November 2023

Sugerowana cytacja / Suggested citation:

Golonka, M., Rychlik, A. (2023). Człowiek jako podmiot decydujący o kierunku rozwoju społeczności na przykładzie Detroit, Fordlandii i Empire. *Przedsiębiorczość – Edukacja [Entrepreneurship – Education]*, 19(2), 13–29. <https://doi.org/10.24917/20833296.192.1>

Wstęp

Wyjaśnienia przyczyn problemów społeczno-gospodarczych – w tym także upadków społeczności – spotykane w licznych opracowaniach literaturowych (np. Boyle, 2001; Butler i Brown, 2013; Degan, 2011; Grandin, 2010; Kanger, Sillak, 2020; Lüthje, 2002; McIntyre, 2000; Steinmetz, 2009) koncentrują się na warunkach zewnętrznych, koncepcjach, czy też roli liderów (przywódców, menedżerów), pomijając znaczenie dobrowolnej współpracy konkretnych ludzi: twórców koncepcji – filozofów, oraz osób, które podejmują się praktycznej realizacji owych koncepcji.

Niektórzy badacze zauważają, że współczesne koncepcje działalności społeczno-gospodarczej człowieka nie w pełni odpowiadają rzeczywistości (Mort, Weerawardena, Carnegie, 2002; Nadeau, 2003; Woźniak, 2020). W szczególności wyjaśnienia spotykane w literaturze pomijają lub nie w pełni uwzględniają podmiotowość osoby ludzkiej w działalności społeczno-ekonomicznej. Opracowywane na podstawie niepełnych koncepcji rozwiązania praktyczne często nie służą faktycznemu rozwojowi społeczno-gospodarczemu. Braki i błędy koncepcyjne stają się widoczne zwłaszcza w czasach kryzysów (Kirman, 2010; Stiglitz, 2018).

W niniejszym artykule wzięto pod uwagę perspektywę realistyczną, umożliwiającą uwzględnienie podmiotowości osoby ludzkiej. W ujęciu tym kierunek rozwoju społeczności wyznacza *współpraca konkretnych osób*, podejmujących decyzje, dokonujących wyborów oraz podejmujących działania; w tym przypadku *filozofa* – prezentującego określony model człowieka i jego działalności społeczno-gospodarczej, *przywódcy* – oferującego praktyczną realizację tegoż modelu, oraz *podwładnego* – dobrowolnie przystępującego do jego realizacji. Dla zilustrowania dynamiki współpracy między wymienionymi podmiotami w ujęciu realistycznym posłużono się przykładami trzech społeczności – Detroit, Fordlandii i Empire, zbudowanych na podstawie koncepcji dwóch filozofów nowożytnych: Adama Smitha i Frederica Taylora. Detroit, będące najzamożniejszym miastem na świecie (Jones, 2023), i symbolem sukcesu gospodarczego, od ponad pięciu dekad nie wydobyło się z kryzysu, zyskując miano największego upadłego miasta (Williams, White, 2013). W literaturze nazywane jest ono przypadkiem wyjątkowym (Beauregard, 2011), jednak przykłady wielu innych miast, m.in. Fordlandii czy Empire, pokazują, że i tamtejsze społeczności znalazły się w podobnej sytuacji.

W pierwszej części artykułu zostały zaprezentowane wspomniane społeczności wraz z analizą faktycznego stanu w czasie ich prosperity i upadku. Następnie przedstawiono teoretyczną koncepcję człowieka i jego działalności społeczno-ekonomicznej, na podstawie której zostały zbudowane te społeczności. W dalszej części wyjaśniono realizację koncepcji w praktyce oraz omówiono perspektywę realistyczną, umożliwiającą uwzględnienie podmiotowości osoby ludzkiej i w ten sposób pomocną w pełniejszym wyjaśnieniu roli człowieka w tworzeniu społeczności. Ostatnią część stanowią wnioski.

Rozwój i upadek społeczności

Detroit

W 1960 r. Detroit w stanie Michigan było uznawane za najzamożniejsze miasto w USA pod względem przychodu na mieszkańca (Jones, 2023), a najpewniej i najbogatsze miasto na świecie. W czasach prosperity teoretycy społeczni i dziennikarze wskazywali to miejsce jako wzorcowy przykład rozwiązywania wszelkich konfliktów klasowych (Sugrue, 1996), a ekonomiści widzieli w nim symbol sukcesu idei kapitalizmu i współczesnego przemysłu. Od początku XX w. liczba ludności miasta wzrosła z 700 tys. do prawie 2 mln w konsekwencji napływu nowych pracowników do mieszczących się tam przedsiębiorstw produkcyjnych branży samochodowej (Ford, GM, Chrysler), co wyniosło pozycję miasta w krajowych rankingach zaludnienia na czwarte miejsce. Zarządzający wspomnianymi przedsiębiorstwami oferowali rozliczne, unikalne na ówczesne standardy benefity, w tym ubezpieczenia, plany emerytalne i zdrowotne, w efekcie czego pracownicy branży motoryzacyjnej stali się najlepiej opłacanymi osobami w kraju (Surgue, 1996). Jednak od początku lat 70. miasto pogrążyło się w coraz głębszym kryzysie, stając się najmniej zamożne w USA, a w roku 2013 władze miasta, w związku z zawrotnym tempem zwiększania się zadłużenia, ogłosiły jego upadłość. Jest to największe jak dotąd upadłe miasto w historii Stanów Zjednoczonych (Williams, White, 2013).

W czasie ogłoszenia upadłości w mieście pozostawało 700 tys. osób, znajdowało się w nim 78 tys. porzuconych domów (Davey, 2013), a wiele innych – w tym tych, w których wciąż mieszkają ludzie – dotąd popada w ruinę. W 2010 r. media informowały o braku oświetlenia ulicznego – miasto pogrążyło się w ciemności. Także pod względem moralnym – zyskało sobie miano stolicy przestępstw USA (Zhou, 2019), wcześniej, już w 1975 r., stolicy zabójstw USA (Steckroth, 2017), a nawet – światowej stolicy zabójstw (Hunter, Harding, 2021). Nadal należy do najmniejbezpieczniejszych miejsc w Stanach Zjednoczonych i na świecie – zajmuje drugą pozycję w rankingu liczby przestępstw na 100 tys. mieszkańców, po Memphis (Hunter, Harding, 2021), oraz trzecią pod względem liczby zabójstw (McCann, 2023). Także jeśli chodzi o różnego rodzaju uzależnienia, w tym używanie narkotyków, alkoholu czy nikotyny, miasto znalazło się powyżej średniej krajowej (*Raport NSDUH*, 2005–2010).

W latach 2001–2010 ponad 30% mieszkańców żyło poniżej granicy materialnego ubóstwa (Boyle, 2001); w 2010 r. oficjalny wskaźnik ubóstwa wynosił 33,8% (Galen, 2010). Tym samym Detroit znalazło się na ostatniej pozycji pod względem zamożności mieszkańców (Galen, 2010). Dotąd niewiele się w tym względzie zmieniło – w 2020 r. ponad 33% osób żyło poniżej granicy ubóstwa (Deloitte, Data USA, 2020), w 2021 r. 31% (Lynch et al., 2021), a obecnie niektóre źródła podają nawet 40%, gdyż tyle osób wciąż pozostaje bez pracy (Aguilar, 2020).

Podstawowe usługi publiczne, takie jak opieka zdrowotna, straż pożarna czy policja, praktycznie nie funkcjonowały lub działały w sposób zdeorganizowany; nadal niewiele się pod tym względem zmienia (zob. np. Galen, 2010, Zhou, 2019). Nie istnieje także – zlikwidowana za sprawą producentów samochodów – komunikacja miejska (do lat 50. w Detroit funkcjonował system lekkiej kolei, zob. Shea, 2008). O skali dysfunkcji świadczy fakt, że zmarłe osoby pozostawały dwa dni na ulicy zanim zostały zabrane do kostnicy (Leduff, 2013). Detroit zajmuje wyjątkową pozycję na świecie także pod względem edukacji;

z badań przeprowadzonych przez Federal Deposit Insurance Corporation (FDIC) w 1998 r. wynika, że prawie połowa mieszkańców (47%) nie jest w stanie sprawnie działać w codziennym życiu (tzw. analfabetyzm funkcjonalny). Mowa także o ponad stuletnim już kryzysie edukacji (Baugh, 2016).

Fordlandia

Jednym z najnowocześniejszych miast w początkach XX w., w którym wykorzystane zostały wszelkie ówczesne osiągnięcia społeczne i techniczne (takie jak elektryczność – w tym oświetlenie ulic, bieżąca woda, telefony, samochody, pralki automatyczne, pełna opieka zdrowotna, system edukacji, współczesne budownictwo, jak też rozrywka i rekreacja – basen, kino, kluby taneczne, biblioteka, pola golfowe i tenisowe, hotel etc.), była Fordlandia, zbudowana w Amazonii, w brazylijskim stanie Parana. W latach 20. i 30. media informowały o sukcesie tego miasta, ucywilizowaniu puszczy amazońskiej i planach zagospodarowania jej dla przemysłu (Colon, 2021), wieszcząc początek brazylijskiej prosperity (Grandin, 2010). Do tej „oazy”, „arkadii”, tego „marzenia” (Grandin, 2010), przyjeżdżały tysiące chętnych osób z całymi rodzinami. Miały one pracować przy produkcji kauczuku, otrzymywać niespotykane wówczas w tym rejonie wynagrodzenie i dostęp do wszelkich udogodnień i programów oferowanych w tym miejscu. Osoby te zamieszkały nad rzeką, w nowoczesnych, schludnych, luksusowych domkach, zaprojektowanych z dbałością o każdy szczegół.

Jednak wkrótce pojawiły się także doniesienia o mających tam miejsce aktach przemocy, strajkach, zamieszkach czy napaściach osób tam mieszkających (Grandin, 2010), a nawet koniecznej interwencji brazylijskiej armii (Neil, 2016). Po porzuceniu miasta przez rezydujących tam menedżerów miejsce to pogrążyło się w coraz głębszym upadku, część osób stopniowo wyjeżdżała (na początku XXI w. pozostawało tam 90 mieszkańców), usługi publiczne przestały funkcjonować, a jedynym sposobem uzyskania pomocy medycznej było oczekiwanie na lekarza przyflywającego z daleka łodzią (Neil, 2016).

Empire

W latach 40. XX w. niewielkie miasto w amerykańskim stanie Nevada zostało kupione przez przedsiębiorstwo US Gypsum Corporation, produkujące materiały budowlane, i na jego miejscu powstało Empire Gypsum, wyłącznie dla pracowników wspomnianego przedsiębiorstwa. W ciągu kolejnych lat w Empire i położonym nieopodal Gerlach zamieszkało 2 tys. osób (w większości w Empire, zob. Powers, 2011), pracujących przy wydobyciu i produkcji gipsu oraz korzystających z zaprojektowanych dla pracowników mieszkań i usług, takich jak własna poczta, pola golfowe, szkoła, lotnisko, sklepy, bary czy stacja benzynowa (Rieber, 2020), a z czasem także z dostępu do Internetu, telewizji kablowej – opłacanych przez przedsiębiorstwo. W czasie kryzysu finansowego (2008 r.) w przedsiębiorstwie rozpoczęła się likwidacja miejsc pracy, a ostatecznie w 2011 r. zamknięto fabrykę. Obecnie miejsce to nazywane jest „miastem duchów” („ghost town”, Daily Mail, 2011). Drogi zostały zablokowane, bramy stoją otworem, domy i trawniki są zniszczone, a zdaniem mieszkańców tętniące niegdyś życiem miasto wygląda jak „obóz koncentracyjny” (Daily Mail, 2011). Podobnie ma się sytuacja w pobliskim mieście Gerlach, powiązanym z Empire. Zamknięta szkoła, ograniczony dostęp do obiektów czy usług publicznych (Adams, 2011). Nieliczni mieszkańcy zostali ze względu na „poczucie wspólnoty” z sąsiadami (Daily Mail, 2011).

Dalsze losy niektórych mieszkańców zostały opisane przez dziennikarkę Jessicę Bruder w książce *Nomadland: Surviving America in the Twenty-First Century* (2017). Utraciwszy pracę oraz wszelkie oferowane przez przedsiębiorstwo usługi, w tym miejsca zamieszkania, przemierzają oni Stany Zjednoczone w stanowiących ich jedyną własność vanach, najmując się do pracy sezonowej we współczesnych przedsiębiorstwach (np. Amazon) i mieszkając na oferowanych przez nie parkingach.

W doniesieniach medialnych jak i w literaturze można znaleźć liczne próby wyjaśnienia ostatecznego upadku opisanych społeczności. Zazwyczaj podawanymi powodami są: sam kryzys gospodarczy (np. Adams, 2011; Boyle, 2001; McMurdo, 2011; Steinmetz, 2009; Wiley, 2021), warunki naturalne – środowiskowe (Grandin, 2010), rozwój nowych technologii (Grandin, 2010), konflikty klasowe i robotnicze (por. Dennis, 2015; Ewen, 1978), idea kapitalizmu (Colon, 2021), tayloryzmu (Degan, 2011; Lüthje, 2002), fordyzmu (Dennis, 2015; James, 2007; McIntyre, 2000), władze (Butler i Brown, 2013; Mogk, 2017), błędy zarządzających (Grandin, 2010), systemy socjotechniczne (Kanger, Sillak, 2020) czy po prostu przywódcy (Grandin, 2010; McGregor, 2013). Jednak wyjaśnienia te nie odzwierciedlają w pełni rzeczywistości (por. Dennis, 2015); są niewystarczające (Dennis, 2015). Trudno także odnaleźć odniesienie wskazanych wyjaśnień do wszystkich prezentowanych miejsc. Przykładowo jeśli chodzi o warunki naturalne, Detroit ocenione zostało najwyżej w USA (National Oceanic and Atmospheric Administration, 2014), a zatem upadku miasta nie można wytłumaczyć ich brakiem.

Dodatkowo, zazwyczaj w przypadku kryzysów – w tym ekonomicznych, których nie brakowało od czasów starożytnych – ludzie podejmowali działania na rzecz odbudowy swoich społeczności, domostw, wsi i miast, organizowali się samodzielnie, pomimo braku szczególnych działań edukacyjnych w tym zakresie (Parnell, 2001). Działo się tak również w USA, gdy skutki Wielkiego Kryzysu (1929 r.), były najdotkliwsze właśnie w miastach. W opisywanych miejscach stało się inaczej; Empire to „miasto duchów”, a w kilkadziesiąt lat po kryzysie Detroit określane było w literaturze nadal jako ruina (Vergara, 2003), katastrofa (Draus, 2009, zob. Draus, Roddy, Greenwald, 2010), przypadek radykalnie wyjątkowy (Beauregard 2011). Choć wiele miast na świecie zmagają się z problemami i różnego rodzaju kryzysami, „Detroit nie ma sobie równych, jeśli chodzi o skalę upadku” (Dennis, 2015: 41). Niektórzy badacze zauważają, że „cechy” tego „modelowego miasta”, na których został oparty jego projekt (ten sam, który posłużył do budowy Fordlandii), jednocześnie przesądziły o jego upadku (Dennis, 2015: 41). Brakuje jednak dokładniejszego wyjaśnienia dotyczącego tychże „cech”.

Można także zauważyć, że w literaturze została zupełnie pominięta rola samych mieszkańców, zwłaszcza pracowników przedsiębiorstw, tworzących w tych miastach społeczność, jak gdyby byli oni bezwolnymi przedmiotami, sterowanymi przez zewnętrzne siły, idee lub przywódcę. Wymieniane w literaturze powody upadku opisanych społeczności w dużej mierze sprowadzają się właśnie do poszukiwania jednej osoby, zjawiska, siły czy idei odpowiedzialnych za sukces oraz za upadek każdej z tych społeczności.

Koncepcja człowieka i jego działalności społeczno-ekonomicznej

U podstaw teoretycznych wszystkich opisanych społeczności leżą koncepcje konkretnych filozofów nowożytnych: Adama Smitha oraz Fredericka W. Taylora. Obaj proponują model człowieka rozumianego jako *przedmiot* zewnętrznego oddziaływania (zob. Golonka,

Rychlik 2021), pozbawiony zdolności samodzielnego dokonywania wyborów, zwłaszcza celu podejmowanych przez siebie działań.

W wizji obu filozofów człowiek potrzebuje zewnętrznego „superbohatera” w postaci przywódcy czy *menedżera* (planującego, kontrolującego, wskazującego cel działań oraz środki do niego prowadzące u Taylora) lub też *niewidzialnej ręki* rynku (prowadzącej ludzi do niezamierzonego przez nich celu u Smitha, zob. Jones, 2013). Tę ostatnią koncepcję uzupełnia idea samokontroli (self-command), mająca skłaniać człowieka do przestrzegania narzuconych z zewnątrz zasad (rule-following, Smith, 1966), oraz idea wyobrażonej postaci bezstronnego widza (impartial spectator, Smith, 1966: 27, por. Golonka, Rychlik, 2021). Taylor założył, że człowiek potrzebuje zewnętrznego „umysłu”, w postaci innego człowieka – menedżera, który będzie nim „poruszał” niczym przedmiotem, „elementem” wykonawczym (Taylor, 1911). Pisał: „w przeszłości człowiek miał pierwszeństwo, w przyszłości pierwszeństwo musi mieć system” (Taylor, 1911: 7). Uznał on, że człowiekowi należy wskazać cel, na który miałyby ukierunkować swoje działania, a następnie motywować go poprzez zewnętrzne nagrody i kary, standardy, zasady, regulacje i kontrolę (por. Danziger, 1997; Zietlow, 2001).

Dla Adama Smitha celem tym jest dobrobyt rozumiany jako bogactwo materialne (Smith, 1776). Filozof ten zastąpił klasyczną koncepcję uniwersalnego dobra (szczęścia) jako celu działań ludzkich własną definicją celu jako dobrobytu materialnego, realizowanego przez konsumpcję i produkcję (zob. Smith, 1776). Z tej perspektywy wszelkie działania ludzkie nie przyczyniające się bezpośrednio do zwiększenia konsumpcji (i globalnych wskaźników jak Gross Domestic Product; PKB) nie mają żadnej wartości. Taylor ten sam cel odniósł do pracy w przedsiębiorstwach, pisząc o „maximum prosperity”, rozumianym jako maksymalizacja wynagrodzenia oraz efektywności pracy (zob. Taylor, 1911: 9).

Swoje „zasady naukowego zarządzania” odniósł także do wszelkiej działalności człowieka – od prostych, indywidualnych aktów ludzkich po pracę wielkich korporacji (Taylor, 1911: 9; por. Walker, 1913). Pisał o konieczności „kompletnej rewolucji umysłowej” (Taylor, 1911), która w jego opinii miała charakter uniwersalny. Oprócz zapewnienia jak największej produktywności miała doprowadzić także do zdyscyplinowania społeczeństwa. Uważał np., że naukowe zarządzanie sprawi, iż ludzie będą pić mniej alkoholu i oszczędzać więcej pieniędzy (Taylor, 1911: 71-72). Taylor zaliczał do elementów „mechanizmu zarządzania” standaryzację wszystkich narzędzi, a także aktów i ruchów (acts and movements) pracowników (Taylor, 1911: 129), zgodnie z jasno zdefiniowanymi naukowymi zasadami i formułami. Postrzegał on człowieka – pracownika – jako „element” wykonawczy większej całości, organizacji, w której „umysłem, planującym i kontrolującym” są menedżerowie (zob. Taylor, 1911).

Realizacja koncepcji w praktyce

Do rozwoju i sukcesu – rozumianego po Smisowsku – społeczności w Detroit (a także w Fordlandii) znacząco przyczynił się urodzony w okolicach Detroit i szanowany, a także najzamożniejszy i powszechnie znany w tym mieście Henry Ford, zwany niekiedy „ojcem” przemysłu motoryzacyjnego, prosperity Detroit, a nawet – samego Detroit (Modern Australian Magazine, 2023). Niektóre z jego inwestycji wciąż tam istnieją (m.in. Muzeum Amerykańskich Innowacji Henry’ego Forda), a on sam gorliwie angażował się w lokalną działalność społeczną, ekonomiczną i polityczną. Rozpoczął ją od produkcji samochodów,

zakładając Ford Motor Company i w sposób pionierski wdrażając w swoim przedsiębiorstwie koncepcję naukowego zarządzania Fredericka W. Taylora, zwanego w literaturze „ojcem naukowego zarządzania” (Mee, 2023).

Potwierdzeniem fascynacji ideami Taylora jest m.in. fakt, że w 1926 r. Ford sam napisał artykuł pt. *Mass production*, w którym nawiązał do przykładów podawanych przez Taylora w jego książce *Principles of Scientific Management* (1911). Książka ta, pomimo wysiłków podejmowanych przez Taylora w celu jej rozpropagowania, nie cieszyła się wówczas większym zainteresowaniem (Hounshell, 1988). Sam Taylor wykładał jednak zarządzanie naukowe w Detroit od 1909 r. (np. w fabryce Packarda, Foster; 1988). Henry Ford starał się nie tylko stosować w praktyce koncepcje Taylora, ale także opracowywać rozwiązania mechaniczne, które udoskonaliłyby metody produkcji, podziału pracy i kontroli proponowane przez Taylora. Na przykład w miejsce szczegółowych instrukcji wykonywania zadań przez pracowników zaprojektował linię produkcyjną (taśmę montażową) mającą automatycznie sterować tempem pracy.

Henry Ford nie ograniczył się też do mechanicznej organizacji pracy (którą opisał w artykule *Machinery, the New Messiah* z 1920 r.), a także opracował liczne programy zmierzające do szeroko rozumianej standaryzacji pracowników (sam określał ludzi jako „standard” i „substandard”, zob. Ford, 1922), regulowania ich działań – jak również zachowania ich rodzin – także poza przedsiębiorstwem. Dodatkowo włączenie ludzi niepełnosprawnych do produkcji było postrzegane przez Forda jako „rozwiązanie problemu społecznego” (Ford, 1922), wpisujące się w jego próby standaryzacji społeczeństwa i maksymalizacji produkcji.

Wykorzystywanymi środkami zachęcającymi pracowników do realizacji wspomnianych programów były przede wszystkim fundusze finansowe, w postaci udziału w zyskach, licznych benefitów i dodatkowego wynagrodzenia, wynoszącego połowę ze słynnej stawki 5 dolarów za dzień. Wiadomość o płacy 5 dolarów za dniówkę zyskała rozgłos w całym kraju (artykuł prasowy *Gold Rush is Started by Ford's \$5 Offer*, 1914). Była to niepojęta wówczas stawka; stanowiła dwukrotność standardowej dniówki. Jednak ów „dodatek”, czyli udział w zyskach FMC, można było otrzymać wyłącznie w przypadku dostosowania pracy oraz życia do opracowanych przez Forda rygorystycznych standardów (Worstall, 2012).

Weryfikacji dobrowolnego „dostosowania” dokonywali m.in. kontrolerzy z wyznaczonego w tym celu Sociological Department, którzy regularnie odwiedzali mieszkania pracowników, aby sprawdzić, jakiego języka oni używają, jak postępują, wychowują dzieci, utrzymują porządek, pielęgnują ogródki, wydają pieniądze, nabywają ubezpieczenia etc. (Esschner, 2016; Hooker, 1997). Sociological Department proponował także opuszczenie pracownikom ich „enklaw” i przeprowadzkę do „dobrego sąsiedztwa” – wyznaczonego przez firmową agencję nieruchomości (Hooker, 2007: 119) – nabywania domów na kredyt zależny od fordowskiego programu udziału w zyskach, jak i kupna samochodów (Ford) oraz edukację w szkole Ford English School.

Z czasem w pozostałych przedsiębiorstwach produkcyjnych w Detroit zarządzający zaczęli powielać wiele stosowanych w FMC metod. W efekcie prześcigano się w oferowaniu benefitów, takich jak programy rekreacyjne, edukacyjne, urlopy, stołówki, imprezy towarzyskie, kluby rozrywkowe, drużyny sportowe etc. Henry Ford, a następnie i zarządzający pozostałymi firmami, stosowali także materiały propagandowe (ulotki, broszury), programy szkoleniowe, szkoły etc. (zob. Barnard, 2005; Worstall, 2012).

Pracownicze plany (zdrowotne, ubezpieczeniowe, emerytalne, społeczne, edukacyjne, kredytowe) miały pełnić m.in. funkcję dyscyplinującą (np. Calder, 1999) – dla zapewnienia

niczym niezakłóconej produkcji. W Ford Motor Company istniała nawet „prywatna armia”, czyli Service Department, mający na celu kontrolowanie pracowników i karanie za nieprzestrzeganie standardów (Calder, 1999).

Początkowo rotacja pracowników była bardzo duża, np. w 1913 r. Ford zatrudnił 52 tys. osób, z czego pozostało tylko 14 tys. (Worstall, 2012). Można z tego wnioskować, że znaczna część osób, która pozostawała w Detroit, decydując się na pracę w lokalnych przedsiębiorstwach, zdecydowała się także na dostosowanie do wyznaczonych przez Forda standardów i wraz z całym rodzinami oparła swój byt na spodziewanym dożywotnim zatrudnieniu (badania Cornell University z 1949 r.). Wskazuje na to także fakt, że większość byłych pracowników Forda pozostawała długoterminowo bez pracy (Worstall, 2012), gdyż uprzednio przez wiele lat nie wykorzystwała swoich umiejętności, a mimo to otrzymywała wysokie wynagrodzenie. Wszystkie rozwiązania realizowane w Detroit Ford wykorzystał także w Fordlandii, zamierzając stworzyć tam społeczeństwo idealne, wzorcowe (Grandin, 2010). Fordowski program posłużył także jako modelowy dla kampanii „amerykanizacji” oraz polityki społecznej w całym Detroit (Loizides, 2007).

Ford starał się zrealizować koncepcje Taylora, który z kolei czerpał z wizji Adama Smitha uważanego za ojca nowożytnej ekonomii (Muller, 2007). Taylor przekładał wizję Smitha na praktykę społeczno-gospodarczą i proponował jej urzeczywistnienie pracownikom, którzy licznie przybywali do Detroit czy Fordlandii i uczestniczyli w jej realizacji. Podobne inspiracje można zauważyć we wspomnianym Empire¹.

Jednak żaden ze wspomnianych przywódców nie mógłby realizować swoich idei czy planów, gdyby nie znaleźli się podwładni *chętni do współpracy*. W każdym z opisanych przypadków nastąpiła współpraca konkretnych osób: *filozofa* – przedstawiającego w swoich teoriach określony model człowieka i mechanizmy jego działalności społeczno-ekonomicznej, *przywódcy* (menedżera) – proponującego realizację tego modelu w praktyce dla osiągnięcia określonego celu partykularnego i *podwładnego* (pracownika) – uznającego ów cel za coś dla niego dobrego i przystępującego dobrowolnie do jego realizacji.

Przykładowo Ford oferował program „rozwaju zgodnego z ideałem życia postępowego” (Loizides, 2007: 119), który miał „usprawnić” pracowników – zwłaszcza emigrantów – i „przetransformować ich w ‘ludzi’” (Loizides, 2007: 119); w „dobrych pracowników” (Loizides, 2007: 119) wg koncepcji Taylora, stawiając za cel dobrobyt rozumiany według definicji Smitha. Osoby chętne do współpracy uznawały ów cel za swoje własne dobro i decydowały się na pracę, a następnie na dostosowanie swoich warunków życia do wyznaczonych standardów. Wiele osób podejmowało decyzje dotyczące własnego życia według wskazówek, a nawet sugestii menedżerów, np. w kwestii przenosin do wskazanych przez FMC dzielnic; tysiące rodzin opuszczało własne domy i w ciągu dwóch lat tylko 1% pracowników pozostawał w „ubogich” – zdaniem Forda – dzielnicach (Loizides, 2007: 127).

Pracownicy byli kategoryzowani w zależności od stopnia dostosowania do oferowanego programu i otrzymywali adekwatne wynagrodzenie (Loizides, Sonned, 2014), dobrowolnie przyjmując zasady mające prowadzić do „szczęśliwego życia na łasce Henry’ego Forda” (Loizides, 2007: 122).

---

¹ Prezes firmy, która wykupiła Empire, także pochodził ze stanu Michigan i uczył się w Detroit (zob. Grant, 1994).

Osoba ludzka: podmiot decyzji, wyborów i działań

Wyjaśnienie znaczenia człowieka, a zwłaszcza podwładnego – pracownika – w budowie omawianych społeczności, a także w ostatecznym ich upadku staje się możliwe przy uwzględnieniu perspektywy realistycznej, pominiętej przez nowożytnych filozofów i, w konsekwencji, przez teoretyków zarządzania.

Pierwszym filozofem, który wskazał na fakt, że człowiek jest *podmiotem*, a nie *przedmiotem* działań był Arystoteles (Ross, 1923, por. Golonka, Rychlik, 2021). W koncepcji Arystotelesa zasadnicze znaczenie dla ludzkiego działania mają posiadane przez niego władze rozumowe (intelektualne i wolitywne), czyli *rozum* oraz *rozumne pragnienie* (wola) (Arystoteles, 1928, ME, XII.7.1072a28). Stąd każdy człowiek posiada zdolność do intencjonalnego – celowego – działania; do poznawania, decydowania i wyboru realnego dobra za cel swoich działań, jak również do wyboru środków do jego realizacji; w zależności od własnych, konkretnych, unikalnych warunków, okoliczności, zdolności i umiejętności (por. Golonka, 2021; Woźniak, 2018). Każdy akt decyzyjny jest aktem rozumu, gdyż rozum wydaje konkretny sąd o działaniu w stosunku do konkretnego dobra oraz dobrowolnego wyboru tego sądu (Krapiec, 2009: 46). Zatem postępowanie istotnie ludzkie, zgodne z ludzką rozumną naturą, wymaga podejmowania dobrowolnych działań² (voluntarily acts, Arystoteles, NE, III, 2). Jak uzupełnił to inny filozof realistyczny, Tomasz z Akwinu – działań w *wolności*, rozumianej jako *wolność wyboru*³ (*Quaestiones Disputatae de Veritate* Q. 24, a. 1) – zwłaszcza *celu* działania oraz *środków* jego realizacji. Wybory, a dokładniej – akty decyzyjne do nich prowadzące są kluczowe dla rozwoju człowieka, są wręcz aktami syntetyzującymi całą ludzką naturę (rozumno-zmysłową, zob. Golonka, 2019; Krapiec, 2009), których pochodną są zewnętrzne działania (Tomasz z Akwinu, QDV q. 22, a. 15, ad 2). Są więc one typowo ludzkie i umożliwiają faktycznie ludzki, zgodny z naturą rozumną rozwój człowieka, podejmowanie przez niego działań, w tym także w rozumieniu społeczno-gospodarczym.

Arystoteles zauważył, że dla tak rozumianego działania człowiekowi potrzebne są praktyczna mądrość oraz cnoty moralne. Człowiek może je praktykować poprzez dokonywanie dobrowolnych *wyborów* realnego dobra w swoim codziennym życiu (choć, jak uzupełnił Tomasz z Akwinu, nie zawsze jest on wolny w swoim *działaniu*), w konsekwencji wykształcając nawyk cnotliwego działania. Praktyczna mądrość doskonali rozum, regulując pragnienia zmysłowe (przedmiotem których jest dobro *pozorne*, a nie *realne*, zob. Arystoteles *Metafizyka* XII.7.1072a28) i uzgadniając je z rozumnym pragnieniem (wola) (Krapiec, 2009). W ten sposób człowiek może działać – zgodnie ze swoją rozumną naturą – coraz sprawniej. Takie działanie człowieka prowadzi do jego faktycznego rozwoju, także w szerszym, społeczno-gospodarczym wymiarze⁴, ponieważ każdy akt decyzyjny człowieka – oraz

² „Niedobrowolność”, jako brak wewnętrznej autonomii wyboru, nie jest kwestią błędnych celów czy braku wiedzy teoretycznej, ale nieznamości konkretów (partykulariów – tego, co jednostkowe), okoliczności i warunków, od których zależy działanie (NE III.1.110b24). Natomiast dobrowolność jest „tym, czego poruszającą zasadą jest sam sprawca [działania – przyp. M.G., A.R.], świadomy konkretnych okoliczności działania” (NE III.1.111a13) (por. Golonka, Rychlik, 2021).

³ „Porusza nas wolny wybór w takim stopniu, w jakim poprzez nasz wolny wybór decydujemy się na poruszenie” (QDV q. 24, a. 5). (por. Golonka, Rychlik, 2021).

⁴ Samo znaczenie słowa „ekonomia” zostało u Smitha zasadniczo zmienione, gdyż w oryginalnym znaczeniu wywodzi się ono od greckiego słowa *oikos*. *Oikos* w koncepcji Arystotelesa oznaczało gospodarstwo domowe, podstawową strukturę społeczną, którą tworzyła rodzina wraz z posiadanym dobytkiem, oraz relacjami pomiędzy osobami z rodziny a pozostałymi osobami, jak też samo zarządzanie domostwem dla dobrobytu członków

wynikające z niego działanie – powoduje określone konsekwencje społeczne i gospodarcze.

Jednak w przypadku, gdy człowiek zawczasu uzna siebie za istotę z natury pozbawioną wolnego wyboru lub w ogóle rozumnych pragnień, *poddaje się on tym samym złudzeniu bycia zależnym od zewnętrznych sił* (por. Tomasz z Akwinu, QDV q. 24, a. 5) i dopasowuje własne działania i relacje do swojej wiary w realność takiego złudzenia.

Jak wynika z arystotelesowskiej koncepcji cnót moralnych, jedynie poprzez praktykowanie dobrowolnych wyborów poznawanego (dzięki władzy intelektualnej i wolitywnej) realnego dobra człowiek może coraz sprawniej działać⁵, rozwijać się jako osoba ludzka; urzeczywistniać swój ludzki potencjał. W innym przypadku miejsce wykształcania nawyku celowego działania zastępuje „nawyk działania automatycznego”, zgodnego z dyktatem władz zmysłowych, czego skutkiem jest swoista *niepełnosprawność* (moralna, społeczna, ekonomiczna), której wiele przejawów można obserwować w każdym ze wspomnianych w niniejszym artykule miast.

Uwzględnienie perspektywy realistycznej pozwala włączyć do analizy element podmiotowości osoby. Dzięki temu uznajemy, że człowiek, posiadając władze intelektualne i wolitywne, jest zdolny dokonać realnej zmiany w danej społeczności. Jego zdolność do rozumnych pragnień oraz celowego działania pozwala mu m.in. na tworzenie systemów służących rzeczywistemu dobrobytowi.

Jak pokazują liczne wydarzenia obserwowane w rzeczywistości społeczno-gospodarczej, jest to możliwe niezależnie od zewnętrznych uwarunkowań.

W wielu krajach w czasach kryzysów ekonomicznych przedsiębiorcy, czyli osoby działające we względnej wolności osoby, których działania nie krępował odgórnie narzucony jedyny właściwy model zachowania, kontynuowali wymianę gospodarczą z innymi podmiotami poprzez tworzenie własnych, alternatywnych systemów walutowych (niektóre wciąż są wykorzystywane, np. WIR w Szwajcarii, Sardex w Sardynii). Podczas głębokiego kryzysu w Japonii w latach 70. ubiegłego wieku Teruko Mizushima, pozbawiona środków do życia młoda matka, doszła do wniosku, że zarówno idee kapitalizmu, jak i socjalizmu nie sprawdzają się w praktyce⁶. Dlatego założyła bank czasu, gdyż zauważała, że czas, którego każdy ma tyle samo, jest zasobem zarówno sprawiedliwym, jak i odpornym na inflację. W jej koncepcji czas, jako waluta, miał służyć wymianie pomiędzy poszczególnymi osobami, a dokładniej: wymianie z innymi osobami poprzez „akty dawania i przyjmowania czasu” (zob. Miller, 2008a), zwłaszcza w przypadku opieki nad dziećmi, starszymi i niepełnosprawnymi. Dzięki takiemu rozwiązaniu wkrótce wiele osób (w latach 90. było ich już 4 tys. w 326 oddziałach w kraju) było w stanie wieść życie w upragnionym przez Mizushimę,

---

rodziny, określone przez człowieka organizowanie codziennej pracy, w tym utrzymanie rodziny, czyli *nomos*. Poszczególne domostwa składały się na polis (miasto, państwo). W tak rozumianym domostwie człowiek mógł kształcić się, praktykując cnoty moralne w codziennych obowiązkach i relacjach z innymi, a dalej – wnosząc swój wkład w społeczeństwo (polis). *Oikos* wraz z *nomos* składają się na oryginalne znaczenie słowa „ekonomia”. Natomiast Smith położył nacisk wyłącznie na wymiar globalny (uzyskiwanie jak najwyższych wskaźników globalnych – GDP), pomijając rozwój człowieka w szerszym rozumieniu oraz fakt znaczenia człowieka jako dobra samego w sobie. Mimo uwzględnienia pewnych rodzajów wolności ludzkiej w działalności ekonomicznej w koncepcji Smitha człowiek wartościowy to *człowiek bezpośrednio przyczyniający się do wzrostu GDP*.

⁵ Z perspektywy realistycznej każde działanie ludzkie, w tym wymiana społeczna i gospodarcza, ma charakter moralny (zob. Arystoteles, *The Policy*), gdyż „akt decyzji, jako akt ze swej istoty moralny, jest sprzężeniem rozumu praktycznego, wydającego konkretny sąd o działaniu w stosunku do konkretnego dobra oraz dobrowolnego wyboru tego sądu” (Krapiec, 2009: 46).

⁶ Koncepcja Adama Smitha stanowiła podstawę teorii ekonomicznych także Karola Marksa.

szeroko pojmowanym dobrobycie. Setki banków czasu funkcjonują nadal zarówno w Japonii (pod nazwą Fureai Kippu, por. Calligan, 2011; Woźniak, 2020), jak i w innych krajach, stanowiąc alternatywę dla systemu opieki społecznej i będąc często opcją przedkładaną ponad usługi instytucjonalne i komercyjne. Powodem tego, jak twierdzą Japończycy, jest jakość „osobowych relacji z innymi działającymi dobrowolnie ludźmi” (Miller, 2008b: 104).

Licznych przykładów potwierdzających możliwości człowieka jako podmiotu decyzji, wyborów i działań w nadzwyczaj niesprzyjających warunkach zewnętrznych dostarczają czasy II wojny światowej. Podczas panowania partii nazistowskiej w Niemczech niektórzy naukowcy odmawiali przyjmowania rządowego finansowania na badania z uwagi na związane z tymi funduszami cele, do których finansowane działania miałyby zostać skierowane. Narażali się przy tym na rozliczne represje ze strony władz, utratę materialnego dobrobytu, a nawet życia, jak Heinrich Wieland, chemik, noblista (zob. Everts, 2013; Wieland, Hertkorn, Dunkel, 2008), czy utratę pracy i pozycji, tak jak rezygnujący ze współpracy z organizacjami wspierającymi cele nazistów Max Berek, który utracił pozycję profesora uniwersytetu. Berek był mineralogiem, matematykiem i twórcą obiektywu 35-mm (Berghäuser, 2021). Na realistycznie pojmowaną przez nich osobę ludzką wskazują pozostawione przez nich pisma, w tym esej Berka z roku 1949, w którym pisał: „Godność człowieka może rozwijać się jedynie w wolności, w wolności wewnętrznej. Wolność kształtowania życia na własną odpowiedzialność, podejmowania istotnych decyzji, niezależnie od nacisku stron trzecich lub systemu, to podstawa, na której opiera się cała godność człowieka” (Berghäuser, 2021).

Wiele innych osób, pomimo zagrożenia utraty dobrobytu materialnego, a nawet wolności osobistej i życia, kierowało się w swoim postępowaniu celami pozamaterialnymi. Dzięki temu realnie przyczyniali się oni do rozwoju społeczności, podejmując się działalności edukacyjnej, opiekuńczej (np. Janina Kajtoch, zob. Rup-Staroń, 2009), wydawniczej (np. Maksymilian Kolbe, Iliński, 1975), czy duszpasterskiej (np. kapłani katolicyści działający po wojnie na terenie ZSRR, np. Władysław Bukowiński, Bronisław Drzepecki, Józef Kuczyński, zob. Nowak, 2013, Bukowiński, 1979).

Wnioski

Skutki działalności społeczno-ekonomicznej człowieka dostrzegalne są w rozwoju społeczności, a niekiedy także w ich upadku. Dokonany przegląd literatury, zwłaszcza opis i analiza niektórych konkretnych społeczności, takich jak wymienione w niniejszej analizie miasta Detroit, Fordlandia czy Empire, wskazuje, iż zagadnienie roli człowieka w działalności społeczno-gospodarczej wymaga dokładniejszego wyjaśnienia. Dostępne badania przede wszystkim pomijają lub nie w pełni uwzględniają podmiotowość osoby ludzkiej w działalności społeczno-ekonomicznej. Wprawdzie braki koncepcyjne stanowią przedmiot licznych opracowań literaturowych, ale jednak wciąż nie jest w nich uwzględniana, lub nie jest w pełni uwzględniana, rola konkretnych osób przyczyniających się do rozwoju społeczności w danym kierunku: *filozofa* – proponującego określoną koncepcję teoretyczną, jak też osób podejmujących się jej realizacji w praktyce – *przywódców* oraz *podwładnych*. Szczególnie znaczenie tych ostatnich jest właściwie zupełnie pomijane. Ów brak można także dostrzec w koncepcji leżącej u podstaw rozwoju społeczności wspomnianych „upadłych miast”.

W koncepcji filozofa – w tym przypadku Adama Smitha – pomimo uwzględnienia w niej licznych możliwości prowadzenia działalności ekonomicznej przez człowieka, sam człowiek rozumiany jest jako pozbawiony władz intelektualnych przedmiot zewnętrznego

oddziaływania, poddany zewnętrznej sile („niewidzialnej ręce”), kierującej go do dobrobytu materialnego. Frederick Taylor rozwinął tę koncepcję na gruncie zarządzania przedsiębiorstwem, wskazując na konieczność wyznaczenia człowiekowi celu, a następnie kierowania go do niego za pomocą rozlicznych środków, przede wszystkim materialnych. Praktyczną realizację tej wizji proponuje przywódca; nie mógłby jednak jej zrealizować bez osób dobrowolnie podejmujących się współpracy, tj. podwładnych. Społeczności wszystkich opisanych miast zostały zbudowane wokół przedsiębiorstw; dwa z nich (Fordlandia i Empire) zostały zaludnione w całości przez pracowników tych przedsiębiorstw. W prezentowanych przykładach dobrowolnie przyjęli oni podany im cel, dostosowywali do niego swoją pracę, zachowanie, a także życie, jak również byt swoich rodzin, starając się sprostać standardom wyznaczonym przez przywódcę.

Uwzględnienie perspektywy realistycznej umożliwia wyjaśnienie pogłębiającego się upadku, w tym swoistej niepełnosprawności moralnej, społecznej i ekonomicznej, której wiele przejawów widocznych jest w prezentowanych przypadkach do dzisiaj. Filozofowie realistyczni, począwszy od Arystotelesa, wskazują na fakt, że człowiek jest podmiotem działań, posiadającym władzę intelektualne i wolitywne, umożliwiające poznanie i dokonywanie wyboru realnego dobra. Poprzez praktykowanie takich wyborów w codziennym życiu człowiek może stawać się coraz sprawniejszy w swoim działaniu – w wymiarze moralnym, jak i społeczno-ekonomicznym, gdyż każdy wybór ludzki z natury ma charakter moralny, a jego skutki wpływają na kierunek rozwoju społeczności. Liczne przykłady z rzeczywistości społeczno-gospodarczej pokazują, że działanie istotnie ludzkie jest możliwe w każdych, nawet nadzwyczaj niesprzyjających warunkach zewnętrznych. Realisci zauważają jednak także, że w przypadku, gdy człowiek rezygnuje z tak pojmowanego działania, dobrowolnie poddaje się on złudzeniu bycia zależnym od zewnętrznych sił i oczekuje na osobę charyzmatycznego lidera, mającego nakierować i „poruszyć” społeczność, czy też gospodarkę.

Jednym z zagadnień wartych dalszych badań są inspiracje koncepcjami leżącymi u podstaw opisanych w niniejszym artykule „upadłych miast” we współczesnych warunkach. Można je odnaleźć m.in. w dokumentach firmy Google (np. *Performance Management at Google*), czy też Organizacji Narodów Zjednoczonych (np. *The 2030 Agenda for Sustainable Development and the UN Decade of Healthy Ageing 2021–2030, Roadmap for the future we want & UN we need*), z których wynika, że człowiek jest postrzegany jako przedmiot zewnętrznego oddziaływania, wymagający określonej standaryzacji, „poruszania” poprzez różnego rodzaju środki, także materialne, w kierunku podanych celów – maksymalizacji produkcji oraz postępu gospodarczego, wyrażonego we wskaźnikach GDP.

Literatura

References

- Adams, P. (2011). *End of Empire: Tough economy closes mining town*. Pozyskano z: <https://www.bbc.com/news/magazine-15360661>
- Aguilar, L. (2020). *Detroit unemployment rate 'alarmingly' high amid coronavirus*. Pozyskano z: <https://www.bridgemi.com/urban-affairs/detroit-unemployment-rate-alarmingly-high-amid-coronavirus> (na podstawie U.S Bureau of Labor Statistics)
- Aquinas, T. (1952–1954). *Quaestiones Disputatae de Veritate (Truth)*. Chicago: Henry Regnery Company. Pozyskano z: <https://dhspriority.org/thomas/english/QddeVer.htm>
- Aquinas, T. (2006). *ST. Charity*. Vol. 34. Cambridge: Cambridge University Press.

- Aristotle. (1928). *Metaphysics*. W: *The Works of Aristotle*, D. Ross (ed). Vol. VIII.
- Aristotle. (1980). *The Nicomachean ethics*. Oxford: Oxford University Press.
- Aristotle. *The Policy*. Burnyeat, M., 1865.
- Barnard, J. (2005). *American Vanguard: The United Auto Workers during the Reuther Years, 1935–1970*. Wayne State University Press
- Baugh, J. (2016). *Detroit's school crisis is a century in the making*. *Bridge Michigan*. Pozyskano z: <https://www.bridgemi.com/talent-education/detroits-school-crisis-century-making>
- Beauregard, R.A. (2011). *Radical Uniqueness and the Flight from Urban Theory*. Pozyskano z: <https://www.roter-punkt-kamera.de/max-berek/>
- Boyle, K. (2001). The Ruins of Detroit: Exploring the Urban Crisis in the Motor City. *Michigan Historical Review*, 27(1), 109–127. <https://doi.org/10.2307/20173897>
- Branche-Wilson, A., Cooney, P. (2020). *The Financial Well-Being of Detroit Residents: What Do We Know? Poverty Solutions at the University of Michigan*. Pozyskano z: https://sites.fordschool.umich.edu/poverty2021/files/2021/03/Financial-Wellbeing-of-Detroiters_82020.pdf
- Bukowiński, W. (1979). *Wspomnienia z Kazachstanu*. Londyn: Editions Spotkania.
- Butler, H., Brown, R. (2013). *Corporocracy: The Tyranny of Neoliberalism and Detroit Financial Crisis*. Pozyskano z: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2229554
- Colon, M. (2021). *Fordlandia and Capitalism's Fantasy in the Amazon*. Pozyskano z: <https://nacla.org/news/fordlandia-capitalism-fantasy-amazon>
- Davey, M. (2013). *Big Dreams, but Little Consensus, for a New Detroit*. *NYT*. Pozyskano z: <https://www.nytimes.com/2013/09/03/us/dreams-but-little-consensus-for-a-new-detroit.html>
- Degan, R.J. (2011). Fordism and Taylorism are responsible for the early success and recent decline of the U.S. motor vehicle industry. Center of Research in International Business & Strategy, *Working paper* 81/2011. https://globadvantage.ipleiria.pt/files/2011/09/working_paper-81_globadvantage.pdf
- Dennis, E.P. (2015). *Reconsideration of the Rise and Fall of Detroit Through the Lens of Non-Place*. Pozyskano z: https://deepblue.lib.umich.edu/bitstream/handle/2027.42/120372/Dennis_ReconsiderationOfTheRiseAndFallOfDetroitThroughTheLensOfNon-Place.pdf?sequence=1&isAllowed=y
- Draus, P.J., Roddy, J.K., Greenwald, M. (2010). A hell of a life: addiction and marginality in post-industrial Detroit. *Soc Cult Geogr.*, 11(7), 663–680. <https://doi.org/10.1080/14649365.2010.508564>
- Draus, P. (2009). Substance abuse and slow motion disasters: the case of Detroit. *The Sociological Quarterly*, 50, 360–382.
- Eschner, K. (2016). *In 1913, Henry Ford Introduced the Assembly Line: His Workers Hated It*. Pozyskano z: <https://www.smithsonianmag.com/smart-news/one-hundred-and-three-years-ago-today-henry-ford-introduced-assembly-line-his-workers-hated-it-180961267/>
- Ewen, L.A. (1978). *Corporate Power and Urban Crisis in Detroit*. Princeton University Press. Pozyskano z: <http://www.jstor.org/stable/j.ctt13x10zh>
- Everts, S. (2013). *Chemistry in Nazi Germany*. Pozyskano z: <https://cen.acs.org/articles/91/i37/Chemistry-Nazi-Germany.html>
- Ford, H. (1920). *Machinery: The New Messiah*. Kessinger Publishing, Whitefish.
- Ford, H. (1922). *My Life and Work*. Doubleday, Page & company.
- Foster, B. (1988). The fetish of Fordism. *Document – Gale Academic OneFile*. Pozyskano z: <https://go.gale.com/ps/i.do?id=GALE%7CA6323610&sid=googleScholar&v=2.1&it=r&linkaccess=abs&issn=00270520&p=AONE&sw=w&userGroupName=anon~acc83773&aty=open-web-entry>
- Galen, E. (2010). *Health and health care services in the poorest US city*. Pozyskano z: <https://www.wsws.org/en/articles/2010/03/detr-m30.html>
- Golonka, M., Rychlik, A. (2021). Social Entrepreneurship: rethinking theoretical assumptions. *Przedsiębiorczość – Edukacja [Entrepreneurship – Education]*, 17(2). <https://doi.org/10.24917/20833296.172.6>
- Golonka, M. (2021). Coworking vs Corpworking: Realistic Perspective. W: *The Flexible Workplace, Human Resource Management*, M. Orel et al. (eds.), 97–112.

- Golonka, M. (2019). Edukacja przedsiębiorczości: perspektywa realistyczna. *Przedsiębiorczość – Edukacja [Entrepreneurship – Education]*, 15(2), 40–58.
- Grandin, G. (2010). *Fordlandia: The Rise and Fall of Henry Ford's Forgotten Jungle City*. Macmillan USA
- Grant, J. (1994). *Money of the Mind*. Farrar, Straus & Giroux Inc.
- Hooker, C. (1997). Ford's sociology department and the Americanization campaign and the manufacture of popular culture among line assembly workers c.1910–1917. *Journal of American Culture*, 20, 47–53.
- Hounshell, D.A. (1988). The Same Old Principles in the New Manufacturing. Pozyskano z: HBR, <https://hbr.org/1988/11/the-same-old-principles-in-the-new-manufacturing>
- Hunter, G., Harding, H. (2021). *Detroit remains among nation's most violent big cities, FBI statistics show. The Detroit News*. Pozyskano z: <https://eu.detroitnews.com/story/news/local/michigan/2021/09/27/detroit-most-violent-big-us-cities-fbi-uniform-crime-report-2020/5883984001/>
- Iliński, P.S. (1975). *Maksymilian Maria Kolbe na tle epoki*. Londyn: Veritas.
- Jain, S.S. (1999). The Prosthetic Imagination: Enabling and Disabling the Prosthesis Trope. *Science, Technology, & Human Values*, 24(1), 31–54.
- James, D. (2007). *The death of Fordism*. Pozyskano z: <https://www.afr.com/companies/the-death-of-fordism-20070510-kaemz>
- Jones, J. (2023). *The Spirit of the City: Marshall Fredericks Sculptures in Detroit*. Michigan State University Press.
- Kanger, L, Sillak, S. (2020). Emergence, consolidation and dominance of meta-regimes: Exploring the historical evolution of mass production (1765–1972) from the Deep Transitions perspective. *Technol Soc.*, 63(101393). <https://doi.org/10.1016/j.techsoc.2020.101393>
- Kirman, A. (2010). The Economic Crisis is a Crisis for Economic Theory. *CESifo Economic Studies*, 56, 498–535. <https://doi.org/10.1093/cesifo/ifq017>
- Krapiec, M.A. (2009). *Człowiek jako osoba*. Lublin: PTTA.
- Leduff, C. (2013). *Detroit: An American Autopsy*. Penguin Books.
- Loizides, G.P. (2007). “Maing men” at Ford: Ethnicity, race, and Americanization during the progressive period. *Michigan Sociological Review*, 21, 109–148.
- Loizides, G.P., Sonnad, S.R. (2004). Fordist applied research in the era of the five dollar day. *Sociological Practice*, 6(2), 1–25.
- Lunch, E., Clark, A.W., Goss, A., Williams, S., Abulhab, S. (2021). *The State of Economic Erquity in Detroit*. A publication of Detroit Future City Center for Equity, Engagement, and Research
- Lüthje, B. (2002). The Detroit of the New Economy: The Changing Workplace, Manufacturing Workers and the Labor Movement in Silicon Valley. *Journal of the Association for History and Computing*, 5.
- Marshall, A.G. (2015). Black Liberation and the Foundations of Social Control. *The American Journal of Economics and Sociology*, 74(4), 775–795.
- McGregor, J. (2013). *What killed Detroit? Let's not forget the Who*. Pozyskano z: <https://www.washingtonpost.com/news/on-leadership/wp/2013/07/19/what-killed-detroit-lets-not-forget-the-who/>
- McIntyre, S.L. (2000). The Failure of Fordism: Reform of the Automobile Repair Industry, 1913–1940. *Technology and Culture*, 41(2), 269–299.
- McMurdo, D. (2011). *Empire: The death of a Nevada company town*. Pozyskano z: <https://www.review-journal.com/news/empire-the-death-of-a-nevada-company-town/>
- Mee, J.F. (2023; 30 sierpnia). Frederick W. Taylor. *Encyclopedia Britannica*: Pozyskano z: <https://www.britannica.com/biography/Frederick-W-Taylor>
- Miller, J. (2008a). Teruko Mizushima: Pioneer Trader in Time as a Currency. *Intersections: Gender and Sexuality in Asia and the Pacific*, 17.
- Miller, J. (2008b). *Both borrowers and lenders: Time Banks and the aged in Japan*. Australian National University. Pozyskano z: https://hourworld.org/pdf/Study_Time_Banks_of_Japan.pdf

- Mogk, J.E. (2017). *Bad government caused Detroit's decline. Don't blame the riot*. Pozyskano z: <https://www.bridgemi.com/guest-commentary/bad-government-caused-detroits-decline-dont-blame-riot-slideshow>
- Mort, G.S., Weerawardena, J., Carnegie, K. (2002). Social entrepreneurship: Towards conceptualisation. *International Journal of Nonprofit and Voluntary Sector Marketing*, 8(1), 76–88.
- Muller, J.Z. (2007). *The Mind and the Market*, New York: 2007, 51–83.
- Nadeau, R.L. (2003). *The Wealth of Nature: How Mainstream Economics Has Failed the Environment*. Columbia University Press.
- Nowak, J. (2013). *Niezłomny pasterz. Duszpasterstwo ks. Władysława Bukowińskiego w Kazachstanie w latach 1950-1974*. Kraków: Wydawnictwo Instytutu Teologicznego Księży Misjonarzy w Krakowie.
- Parnell, E. (2001). The Role of Cooperatives and other Self-Help Organizations in Crisis Resolution and Socio-Economic Recovery. *International Labour Organization, Switzerland*. Pozyskano z: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_emp/---emp_ent/---coop/documents/publication/wcms_745892.pdf
- Powers, A. (2011). *An idle plant, an empty town*. Pozyskano z: <https://www.latimes.com/world/la-xpm-2011-mar-29-la-na-empire-20110329-story.html>
- Vergara, C.J. (2003). *American Ruins*. Monacelli; New York.
- Rieber, J. (2020). *A Ghostly Empire! Nevada's Mining Ghost Town!*. Pozyskano z: <https://johnrieber.com/2020/12/14/a-ghostly-empire-nevadas-mining-ghost-town-cult-movie-has-the-new-film-nomadland-captures-a-desolate-america/>
- Ross, W.D. (1923). *Aristotle*. London: Methuen.
- Rup-Staroń, I. (2009). *Janina Kajtoch postać niezwykła*. Stowarzyszenie Miłośników Ziemi Bieruńskiej Porąbek
- Shea, B. (2008). *Detroit had light rail until the 1950s*. Pozyskano z: <https://www.crainsdetroit.com/article/20080818/SUB/808150304/detroit-had-light-rail-until-the-1950s>
- Smith, S. (2018). *The American Dream and Consumer Credit*. Pozyskano z: <http://americanradioworks.publicradio.org/features/americandream/b1.html>
- Smith, A. (1776/2020). *Wealth of Nations*. Harriman House Publishing.
- Smith, A. (1966). *The Theory of Moral Sentiments*. New York: A.M. Kelley.
- Steinmetz, G. (2009). Detroit: A Tale of Two Crises. *Environment and Planning. Society and Space*, 27(5), 761–770. <https://doi.org/10.1068/d2705ed>
- Steckroth, J. (2017). *From the vault: 1975 special on murder in Detroit*. Pozyskano z: <https://www.clickondetroit.com/features/2017/02/22/from-the-vault-1975-special-on-murder-in-detroit/>
- Stiglitz, J.E. (2018). Where modern macroeconomics went wrong. *Oxford Review of Economic Policy*, 34, 70–106. <https://doi.org/10.1093/oxrep/grx057>
- Strumeyer, G. (2017). *The Capital Markets: Evolution of the Financial Ecosystem*. Wiley&Sons.
- Surgue, T.J. (1996; 2023, 28 sierpnia). The Origins of the Urban Crisis: Race and Inequality in Postwar Detroit. Pozyskano z: <http://ap.gilderlehrman.org/history-by-era/politics-reform/essays/motor-city-story-detroit>
- Taylor, F.W. (1911). *The Principles of Scientific Management*. USA.
- Walker, A. (1913). Scientific Management Applied to Commercial Enterprises. *Journal of Political Economy*, 21(5), 388–399.
- Wieland, S., Hertkorn, A., Dunkel, F. (2008). *Heinrich Wieland: Naturforscher, Nobelpreisträger und Willstätters Uhr*. Wiley-VCH
- Wiley, M. (2021). *The true story of Empire, Nevada*. Pozyskano z: <https://www.insider.com/nomadland-true-story-of-empire-nevada-abandoned-ghost-town-mining-2021-4>
- Williams, C., White, E. (2013). *Once-mighty Detroit files for bankruptcy*. Pozyskano z: <https://apnews.com/article/b510e160dcc942b8ae9d732453b133d7>

- Worstal, T. (2012). *The Story of Henry Ford's \$5 a Day Wages: It's Not What You Think*. Pozyskano z: <https://www.forbes.com/sites/timworstall/2012/03/04/the-story-of-henry-fords-5-a-day-wages-its-not-what-you-think/>
- Woźniak, A. (2020). Miłość bliźniego jako źródło dobrobytu. Patriotyzm gospodarczy. *Gazeta Polska Codziennie*, 29 października.
- Woźniak, A. (2018). Znaczenie władz w politycznych w teorii i praktyce nauczania domowego. *Edukacja Otwarta*, 2, 66-88.
- Zhou, P. (2019). The Geography of Detroit's Decline. *ThoughtCo*. Pozyskano z: <https://www.thoughtco.com/the-geography-of-detroits-decline-1435782>
- Zietlow, J.T. (2001). Social Entrepreneurship: Managerial, Finance and Marketing Aspects. *Journal of Nonprofit and Public Sector Marketing*, 9(1), 19-44.

Raporty

- Data USA, <https://datausa.io/profile/geo/detroit-mi/> (Deloitte & Datawheel)
- FDIC USA, <https://www.fdic.gov/consumers/template/ruiz.pdf>
- <https://photo.imx.nl/optics/optics/>
- Max Berek, https://physik.cosmos-indirekt.de/Physik-Schule/Max_Berek
- McCann, A. (2023). *Cities with the Biggest Homicide Rate Problems*. *WalletHub report*. <https://web-cache.googleusercontent.com/search?q=cache:Fkcteez1020J:https://wallethub.com/edu/cities-homicide-rate/94070&cd=8&hl=pl&ct=clnk&gl=pl&client=opera>
- MIT (2016). *Revisiting Development Finance in Detroit*. https://ocw.mit.edu/courses/11-437-financing-economic-development-fall-2016/75ed6a92273fbeb4b8d1d2ab74841b21_MIT11_437F16_Lec25.pdf
- Modern Australian Magazine. (2023). <https://modernaustrian.com/holidays-travel/16602-what-to-see-when-visiting-detroit>
- NSDUH. (2010). *Substance Use and Mental Disorders in the Detroit-Warren-Livonia MSA*. Pozyskano z: <https://www.samhsa.gov/data/sites/default/files/NSDUHMetroBriefReports/NSDUHMetroBriefReports/NSDUH-Metro-Detroit.pdf>
- NYT. (1982). (Badania Cornell Univ.) *Majority from Ford's Mahwah plant still jobless*. Archiwum NYT. Pozyskano z: <https://www.nytimes.com/1982/04/25/nyregion/majority-from-ford-s-mahwah-plant-still-jobless.html>
- Rozporządzenie dot. funduszy UE. (2021). Pozyskano z: <https://sip.lex.pl/akty-prawne/dzienniki-UE/rozporzadzenie-2021-1057-ustanawiajace-europejski-fundusz-spoleczny-plus-efs-69456574>
- ONZ Agenda (do 2030). Pozyskano z: https://www.un.org/development/desa/ageing/wp-content/uploads/sites/24/2017/07/UNDP_AARP_HelpAge_International_AgeingOlderpersons-and-2030-Agenda-2.pdf
- ONZ Agenda w Polsce. (2017). Pozyskano z: <https://www.oecd.org/poland/Better-Policy-Series-Poland-Nov-2017-PL.pdf>
- ONZ Agenda (Roadmap). Pozyskano z: <https://onearthfuture.org/sites/default/files/Roadmap-UN75-Beyond.pdf>
- Performance Management at Google*. Pozyskano z: <https://worklogixblog.files.wordpress.com/2018/08/b3318-google.pdf>
- NOAA. (2014). *Statistics on natural disasters*. Pozyskano z: <https://www.cbsnews.com/detroit/news/detroit-named-no-1-safest-city-from-natural-disasters/>

Monika Golonka, dr hab. Autorka zajmuje się naukowo zagadnieniami organizacji, realizmu, autonomii i wolności w działalności intelektualnej.

Monika Golonka, PhD habilitated. The author's research interests revolve around organisation, realism, autonomy and freedom in creative and intellectual work.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8312-454>

Adres/Address:

ul. Długa 42/21

00-238 Warszawa, Poland

e-mail: monika.golonka@protonmail.com

Anna Rychlik, dr. Autorka zajmuje się naukowo zagadnieniami organizacji, realizmu, autonomii i wolności w działalności intelektualnej

Anna Rychlik, PhD. The author's research interests revolve around organisation, realism, autonomy and freedom in creative and intellectual work.

Adres/Address:

e-mail: biuro@coreorum.pl